

Частка першая. БНР

*Некаторыя, безумоўна, як дзеці, думаюць:
падпісаў дагавор, значыць, прадаўся д'яблу,
пайшоў у пекла. Гэта проста смешна, калі
ваенная гісторыя гаворыць яснай яснага, што
падпісанне дагавора пры паражэнні ёсць
сродак збірання сіл.*

Ленін

*Проці цячэння вады
Зможа толькі жывое паплыць...
Максім Багдановіч*

РАЗДЗЕЛ ПЕРШЫ

1.

Алесь Нямкевіч замест выбітых шыбін уставіў фанеру (хтосьці надоечы «абстраляў» вокны новай, савецкай, школы ледзяшовымі кавалкамі), ды ў пакой былой прыватнай гімназіі ўсё роўна дзьмуў лютаўскі ветравей, а на падаконніку збіраўся сыпкі, колеру пытляванай мукі, снег.

Бялюткая насыпка не раставала, большала з кожнаю хвілінаю: у будынку які ўжо дзень не было ні электрычнага святла, ні пячнага ацяплення — як казалі, услед за банкаўскімі, паштова-тэлеграфнымі службоўцамі засабатажнічала і старая адміністрацыя на некаторых заводах, фабрыках, на электрастанцыі, а таксама і ў забеспячэнскіх канторах, што давалі гораду вугаль, дровы, харч і фураж. Новыя ўлады аддавалі некага пад

рэвалюцыйны трыбунал ці суд, некага ўгаворвалі альбо ўціхамірвалі, замянялі сваімі людзьмі і намагаліся навесці лад, але збоі былі кожны дзень.

Бязладдзе, як бачыў Алесь, пабольшала апошнім часам. І не толькі таму, што набірала моц зіма. Яно ўспыхнула, быццам нейкая эпідэмія, пасля таго, калі бальшавікі спачатку абазвалі Устаноўчы сход «учарашнім днём рэвалюцыі», а ў ноч з 6 па 7 студзеня¹ разагналі яго, і з асаблівай злосцю – пазней, калі 28 студзеня кіраўнік савецкай дэлегацыі на перамовах з немцамі ў Брэсце Троцкі адмовіўся падпісваць мір, нечакана і, галоўнае, нібы не бачачы вялікай пагрозы, заявіў, што Савецкая дзяржава вайну спыняе, а сваю армію дэмабілізуе...

Спачатку мала хто паверыў у гэта. Але калі галоўкаверх Крыленка загадаў пакінуць пазіцыі і калі праз Мінск адзін за адным папаўзлі перапоўненыя воінствам эшалоны, усе ўбачылі на свае вочы: так, гэта – праўда.

Хвалявала, ліхаманіла Мінск і тое, што ўжо які час, з 12 студзеня, лічы, над бокам ішла кровапралітная сутычка з польскімі легіёнамі, з якімі, гаварылі, заадно асобныя часці Украінскай і Беларускай рад, а таксама якім нібы сімпатызуюць і немцы. Казалі, пасля таго калі пасланых савецкім урадам польскія сацыялісты на чале з Уншліхтам не знайшлі адной мовы з Доўбар-Мусніцкім, савецкія войскі пайшлі ў наступленне і пацяснілі легіянераў – тыя гэтымі днямі, ходзяць чуткі, просяць помачы ў немцаў...

Алесь уздыхнуў і перавёў позірк з акна на клас: дзеці, хлопчыкі і дзяўчынкі, сядзелі за сталамі ў паліто, кажушках і шынялях, раз за разам хукалі на адубелыя пальцы і, мусіць, з нецяярпеннем чакалі канца змены – былі ўжо ўрокі геаграфіі, рускай мовы, гісторыі арыфметыкі, а вось цяпер, як дазволілі ў Савеце, быў апошні пазакласны ўрок беларускай мовы.

Тутэйшыя, сыны і дачкі мінскіх рабочых, пакаёвак,

дворнікаў і дробных служачых, як і дзеці бежанцаў з заходніх абласцей, добра гаварылі па-беларуску, іх толькі трэба было вучыць пісаць без памылак ды вучыць далей, а вось тым, хто жыў да вайны за межамі краю, было нялёгка. Але і гэтыя не пайшлі з урока, сядзелі разам з усімі і надзіва захоплена намагаліся спасцігнуць вельмі блізкую ім і ў той жа час даволі адметную мову.

«Калі не настройваць народ на народ, не бэспіць нечую культуру, дык во, бач, няма ніякіх эксцэсаў... — з любасцю пазіраючы на светлыя, цёмныя галоўкі дзяцей розных нацыянальнасцей, падумаў Алесь. — Вось інтэрнацыяналізм на справе!»

Павярнуўся і агрубелымі ад холаду пальцамі пачаў крэмзаць на дошцы дамашняе заданне гэтаму класу — дзеці моўчкі перапісвалі яго ў свае сшыткі, папяровыя лісткі, блакноты, на лістоўкі — ва ўсё, што яны і Алесь дасталі для вучобы.

Калі перапісвалі, ён усміхнуўся:

— Усё, сябры. Да пабачэння!

Дзеці — а ў гэтым класе былі падлеткі да дванаццаці гадоў — мігам падскочылі, пахапалі вушанкі, паперыны, загудзелі, і, радыя, як і ўсе навучэнцы ўсіх часоў, што можна вырвацца з класа, пабегаць, пагарэзаваць, а то і трапіць дома ў цяпло і да стала з ежаю, развіталіся і несліся з класа.

Калі выбег апошні навучэнец — самы нізкі, у даўжэзным шынялі — і забыўся зачыніць за сабою дзверы, вось цяпер Алесь дазволіў сабе паднесці да рота бледныя, ужо даволі маршчыністыя рукі і пахукаць на іх. Далоні крыху сагрэў, але вось цела з кожнаю хвілінаю калела ўсё больш і больш. Заадно вельмі хочацца есці. Падумаў: сагрэцца неўзабаве зможа ў гаспадынінай хаце, а вось надзеі на шчодрую яду амаль ніякай: вунь пайшоў ужо другі тыдзень лютага, а яшчэ не далі ні пайка, ні платы за студзень.

На добры толк, можа, варта было б кінуць-рынуць гэты беспрытульны Мінск, палітыку, блуканні у лавбірынце і ехаць у свае Янкавіны, дзе было б нялёгка, але дзе так не галеў бы. Ды і там Волька Супраневіч — тая, хто (апроч маці і сястры) найбольш утрымала ў ім павагу да жаночага роду, спадзяванне на сямейнае шчасце. Ён колькі ўжо разоў клікаў, каб ехала сюды, да брата Петруся (а гэта значыць — і да яго, Алеся), яна ж, адпісваючы лісты, зноў прызнавалася, што кахае, але ехаць у горад не асмельвалася ды шкадавала пакідаць бацьку пры сварлівых нявестках.

У гімназіцкім дворыку аж апякло, прабрала да касцей вячэрнім холадам. Здаецца, ніколі ў жыцці ён так не мёрз, як гэтай зімой.

Прахожых на гэтай, нядаўна Паліцэйскай, а цяпер ужо з новай назвай вуліцы амаль не было. Вунь толькі насустрэч, угнуўшы галаву і схаваўшы твар ад ветру, шкрабецца адзінокі мужчына. Ага — Васілевіч.

Бачачы даўняга сябра (а таму цяпер яшчэ цяжэй, бо трэба карміць не толькі сябе, але і жонку ды дзяцей), Алесь аж зморшчыўся ад болю: што ні робіць Сямён, як ні выжываецца, але не лягчэй яму, а яшчэ наадварот — усё горш. І на душы цяжка, бо ёй трэба зноў раздвойвацца альбо нават і растройвацца.

Васілевіч ледзь не ўткнуўся ў яго — той, відаць, вельмі спяшаўся сюды з нейкай навіною з клуба рабочай моладзі (а пад гэты клуб новая ўлада рэквізавала палац Скуранога), дзе ён загадваў бібліятэкаю. Падняў галаву — і ў сутонні відаць было: узрушаны. Ён заўсёды быў эмацыянальны, лёгка ўзбуджальны і ранімы. А цяпер — зусім. Лічы, жыве пагалоскамі, якіх кожны дзень процьма. І ўсе, лічы, супраць бальшавікоў і такіх, як ён з Алесем, — «бальшавіцкіх прыхвасняў».

— Ты ідзеш дадому? — забыўшыся павітацца, запытаў Васілевіч.

— Іду хоць куды. Абы сагрэцца, — пажартаваў Алесь, сцягнуў пальчатку і падаў руку.

Васілевіч ткнуў сваю правую, але, мусіць, тут жа і забыўся, што вітаюцца, загаварыў, пра што думаў:

— Хадзем са мною. Да Ландара.

— Чаго? — здзівіўся Алесь. — Патрабаваць пайка і платы?

— Кліча, як кажа, на сур'ёзную размову.

Пайшлі. Па Захараўскай ужо.

Уцёмнівалася. Без ліхтароў, без асветленых вітрин крам і лавак, без рэкламы і электрычнага святла ў вокнах змрачнеліся Архірэйскае падвор'е, Аляксандраўскі сквер, дамы навокал. Нідзе не было відаць ні вазоў, ні аўтамабіляў, ні багата апранутых людзей — з новым стрыманым, нават строгім ладам у Мінску знікала губернская пампезнасць і ўсталёўвалася нейкая незвычайная, нават аскетычная прастата, якую вунь цяпер (ужо на Петраградскай) увасабляе міліцэйскі патруль у шынялях і кажухах, з вінтоўкамі за плячыма.

Варта пільна агледзела іх (ці не буржуі імкнуцца на які-небудзь тэарарыстычны акт альбо на сваю тайную сходку?), але не зачэпіла — душою адчула: не буржуі і не зламьснікі.

— Пад вечар са Скураным палаяўся... — ні з таго ні з сяго заспавадаўся Васілевіч. — І сёння не вытрымаў, прыпёр паглядзець, што робіцца ў яго палацы. Пабегаў, а пасля прыскочыў да мяне і давай лямантаваць: «новыя гаспадары» забрудзілі дом! Вунь зрываюць са сцен і кідаюць пад ногі старажытныя мастацкія карціны, на іх месца вывешваюць дэмагагічныя лозунгі і транспаранты, сякуць мэблю і паляць ёю ў печы, чытаюць касмапалітычныя лекцыі і даклады, заклікаюць адзін аднаго да сусветнай рэвалюцыі, выпускаюць свае прымітыўныя газеты, а калі прыспічыць, бегаюць мачыцца ў камін — у «буржуазны, мяшчанскі атрибут...». Папікаў і мяне за «варварства», патрабаваў: не

бурыце дом! Я хадзіў да старшага ў клубе, да Бранштэйна, спрабаваў угаварыць яго, каб шанавалі народнае дабро, мастацкія творы, але той мне нават злажыцца не даў: я, па ягонаму, сапсаваны буржуазнай культурай, не разумею, што цяпер трэба ўсё старое разваліць і пачаць будаваць новае!.. Карацей, толькі з кулакамі ўратаваў бібліятэку: кнігі Гамера, Шэкспіра, Пушкіна, Талстога, Міцкевіча, Купалы і Коласа. І, ведаеш, не толькі гэты ачмурэлы альбо цынічны адукаваны старшы, але і іншыя, мінчукі ды выхадцы з вёсак, азвярэлі на культуру і літаратуру. Яны таксама хочучь стварыць новае, сваё, хоць некаторыя з іх амаль не ўмеюць чытаць і пісаць, вывучылі на памяць толькі некалькі марксісцкіх лозунгаў...

2.

Ландар, з накінутым на плечы паліто, хукаючы ў складзеныя далоні, выйшаў ім насустрач з-за заваленага паперамі стала, над якім вісела цьмяная газавая лямпа. Падаў аднаму і другому невялікую, але чэпкую руку, заадно пільна зазіраючы ў вочы. Нібы па позірку хацеў пазнаць іхні настрой, сімпатыю альбо непрыязь да яго.

— Халаднавата? — усміхнуўся, бачачы, што госці, нават пабыўшы крыху ў прыёмнай, не сагрэліся. — Але, на жаль, і тут не цяплей — паказаў рукой на досыць прасторны пакой з картай Расіі, са сталамі літараю «Т» і крэсламі абапал іх ды з партрэтам Карла Маркса. Шыбы ў вокнах, надта ніжнія, былі тоўстыя ад снежнай намаразі.

Сеў з краю бліжэйшага стала, накрытага чырвоным, выцёртым локцямі на згібе і сям-там прапаленым цыгарэтамі сукном, узмахам рукі запрасіў іх таксама сесці.

— Ну, які дух у горадзе? — запытаў. — Абываталь нас кляне ці спачувае?

— І тое, і другое, — шчыра адказаў Васілевіч, сядаючы насупраць і паціраючы даўгаваты, з бародавачкай збоку нос, кончык якога зачырванеўся звыш меры.

— Цяжка, браткі-беларусы, — прамовіў Ландар, апусціў галаву, паглядзіў высокі лоб, а пасля і невялікія вусікі, напачатку вузкую, а на падбародку ў форме кліна ці то сіваватую, ці то аб'інелую ад холаду і пары бараду. — Мы нямала чаго ўжо дабіліся тут: зламалі стары і наладзілі новы апарат, разагналі альбо ўціхамірылі контррэвалюцыю, нацыяналізавалі многія заводы, фабрыкі, а на астатніх устанавілі рабочы кантроль, узялі пад свой назірк банкі, дзялёж харчавання, сочым за цэнамі, утаймоўваем спекулянтаў, адкрываем школы, рабочыя клубы і хаты-чытальні, але...

Адкінуўся, заплюшчыў выкатныя вочы і, не адплюшчваючы іх, дадаў:

— Вельмі ж цяжкая дасталася спадчына і вельмі ж неспрыяльны цяпер час!

— А па-другое, мітынгаваць, разбураць старое нашмат лягчэй, чым ладзіць новае і талковае?! — пажартаваў Васілевіч.

Ландар не адказаў. Пасядзеў моўчкі хвіліну і, не вытрываўшы холаду (а можа, і не толькі яго), падняўся і, здаецца, узбуджана захадзіў па кабінэце.

— Скажыце, калі ласка, шчыра: вы кантактуеце з вашым, беларускім, падполлем? — нечакана запытаў пра тое, пра што яны абодва зусім не чакалі.

— Не, — паспешна адказаў Васілевіч. — Мы стрымліваем дадзенае вам слова.

— На жаль... — уздыхнуў Ландар, паціраючы шыю.

Яны вырачылі вочы: што такое? Як усё гэта зразумець?

Ландар запыніўся каля карты ў паўзмроку і, не паварочваючыся, спакойна загаварыў далей:

— Пасля таго калі на пачатку студзеня ВЦВК рашыў

ужыць суровыя меры супраць тых партый, што хочуць замахнуцца на дзяржаўную ўладу, у нас тут, як кажуць, развязаліся рукі. Мы маглі б вылавіць увесь падпольны Выканком Савета ці, як вы называеце, Рады Усебеларускага кангрэса, аб'явіць яго контррэвалюцыйным і строга судзіць. Але мы не кінуліся з расправаю. Мы зняволілі толькі верхаводаў Цэнтральнай беларускай вайсковай рады і Лашковіча, якія, па нашых звестках, заключылі тайны саюз з Доўбар-Мусніцкім, прадалі яму і нашы, і вашы інтарэсы, рыхтавалі тут, у Мінску, узброенае паўстанне супраць нас. Астатніх вашых мы не зачэпілі. Далі час паразважыць, адмовіцца ад сваіх экстрэмісцкіх задум і пачаць супрацоўнічаць з Савецкай уладаю.

Ландар на хвіліну замаўчаў, а пасля прадоўжыў:

— Вы ўсе, у тым ліку і сацыялісты, балюча перажываеце разгон вашага снежаньскага з'езда. Не толькі правы Баравік, але і левы Жылуновіч пратэставаў супраць нас на Трэцім Усерасійскім з'ездзе, абвінавачваў Мяснікова і мяне, Савецкую ўладу ва ўзурпатарстве, глухаце да нацыянальных пачуццяў беларускага народа. Але найлепшы лекар — час. Жылуновіч, Чарвякоў і іншыя петраградскія беларусы хутка перапакутавалі сваю крыўду, не адшураліся ад Савецкай улады. І яна адказала сваім жэстам. Як бачыце, СНК РСФСР спецыяльным дэкрэтам утварыў Беларускі нацыянальны камісарыят на чале з Чарвяковым, дае яму немалыя функцыі — гэта значыць цэнтр павышае ўвагу да вас, беларусаў. Я пакуль што не ведаю добра, у што выльецца гэтая ўвага, але бачу ясна: пра вас думае Ленін, вамі займаецца Сталін...

Ландар пацэпнуў плячыма ад холаду, азірнуўся — яны слухалі ўважліва: і гэты ж Ландар дагэтуль не гаварыў з імі пра такое цяжкіе. Убачыўшы іхнюю цікаўнасць, гаспадар пакоя вярнуўся з паўзброю да асветленага стала, спыніўся насупраць і паклаў азяблыя рукі на спінку высокага крэсла.

— Мы знаем: вы, таварышы Васілевіч і Нямкевіч,

лаяльня да нас, — сказаў, пільна пазіраючы ім абодвум у вочы. — Але вось іншыя вашыя — не... Хутка падышоў да свайго стала, узяў лісток, падаў ім, а сам вярнуўся на ранейшае месца. — Вось доказ, што той-сёй пайшоў у падполле і рыхтуе нам удар у спіну...

Сямён і Алесь пачалі чытаць напісанае на рускай мове:

«Постановление Совета Съезда.

Обсудив вопрос о положении 1-го Всебелорусского Съезда и Совета Съезда, Совет на закрытом своем заседании 18-го декабря 1917 года постановил: 1) Считать 1-й Всебелорусский Съезд насильственно разогнанным. 2) Совет Съезда признать исполнительным органом Съезда, на обязанности которого лежит проведение в жизнь всех решений и постановлений Съезда. 3) Пополнить Совет Съезда делегатами от землячеств и других групп, делегировавших своих представителей со Съезда в Совет и предоставить право отвода, отзыва и кооптации. 4) Областной Комитет при Всероссийском Совете Крестьянских Депутатов, Московская исполнительная комиссия, Великая Белорусская Рада, Временное краевое бюро и т. п. организации немедленно прекращают свое существование и передают все свои дела и принадлежащее имущество в распоряжение Совета. 5) Центральная Войсковая Рада существует как подчиненный орган Совету Съезда. 6) 2-й Всебелорусский Съезд созывается в самый кратчайший срок. 7) В целях увеличения авторитетности Совета и преемственности работ президиумом Совета должен быть президиум Совета, пополненный одним товарищем председателем и двумя секретарями».

І Васілевіч, і Нямкевіч аж застылі ад узрушэння: сапраўды Баравік і іншыя ўжо змагаюцца супраць Саўнаркома Заходняй вобласці.

— Пераканаліся, як той-сёй стрымлівае сваё слова? — запытаў Ландар.

Яны змаўчалі. Не маглі нічога сказаць.

— Сітуацыя, таварышы, цяпер паганая. Адбылася павальная дэмабілізацыя старой рускай арміі. Цяпер на Заходнім фронце засталася ўсяго каля 250 тысяч жывой сілы, з іх страявых — 70 тысяч. Многія пазіцыі зусім аголеныя. Значыць, шлях немцам на Мінск, Смаленск, Маскву і Петраград, лічы, адкрыты...

— Дык што думаў Троцкі, зрываючы мір і заяўляючы пра дэмабілізацыю рускай арміі? — не выцерпеў, усклікнуў Васілевіч.

— Як вы можаце здагадацца, у нас, на вялікі жаль, наконт міру ці вайны з немцамі няма адной думкі, — апусціў вочы Ландар. — Што датычыць мяне, то я — не прыхільнік міру з імі... Але... — Уздыхнуў. — Цяпер мы ўсе чакаем экстраннага Сёмага з'езда РСДРП (б), услед за ім — Надзвычайнага чацвёртага Усерасійскага з'езда Саветаў, дзе пойдзе размова пра гэтую сітуацыю. Па-другое, ёсць ужо дэкрэт, каб утварыць нашу, Чырвоную Армію. Адпаведна, трэба як мага хутчэй...

— Пачакайце, — запаліўся Васілевіч. — Як я зразумеў з вашага намёку, немцы могуць не чакаць, пакуль вышы ў Петраградзе будуць палемізаваць, утвараць новую армію, а пачаць наступаць?

— Якраз так, дарагія браткі-беларусы, — пахмурна прамовіў Ландар. — Сёння яны перадалі: паслязаўтра, 18 лютага² у 12 гадзін, узновяць тут баявыя дзеянні...

Ландар замаўчаў. Пакутліва зацяліся і яны, моўчкі, але цяжка перажываючы гэтую не такую ўжо неспадзяваную, але вельмі непрыемную вестку, што грувасткім каменем прыціснула іх.

— Дык што — на днях мы можам апынуцца пад акупацыяй? — разгублена запытаў Васілевіч.

— Можаце...

— А вы? Саўнарком Заходняй вобласці?

— Мы, — не падымаючы галавы, паныла прамовіў Ландар, — рыхтуем ся да эвакуацыі...

— А край? Мінск? Увесь люд?

— Сітуацыя такая, што вы, на жаль, мусіце трапіць у сферу кайзераўскага ўплыву... — развёў Ландар рукі. — Мы ўжо не зможам стрымаць агрэсара.

— Дык што ж гэта такое, Карл Іванавіч? — падхапіўся Васілевіч. — Сапраўды, як кажуць, нібы існуе нейкая змова Троцкага, а праз Троцкага і Савецкага ўрада з кайзерам?! Нібы наўмысна адчынены ўсе шлюзы немцам!

— Змовы няма, ёсць толькі амбітны ход Троцкага ды цяжкая для Савецкай улады сітуацыя...

— Хтосьці красамоўнічае, спрачаецца, гуляе, а нам — пад чужаземнае ярмо?

— Я думаю: усё гэта будзе часовае.

— Не ведаю, Карл Іванавіч. Але іншае знаю добра: усім гэтым вы не заваюеце новай сімпатыі. Наадварот, можаце шмат страціць з таго, чаго дабіліся.

— Я згодзен з вамі, — адказаў Ландар. — Але... Не мы з вамі самадумам рашылі так, не нам з вамі на сіле штосьці змяніць...

Замаўчаў на хвіліну, пасля рэзка перамяніў гамонку:

— Трэба, таварышы, даверліва пагаварыць. Пра дужа далікатныя рэчы, — Прамовіў, прыкусіў ніжнюю губу. — Значыць, вы пачулі ўжо: на днях мы пакінем Мінск і на днях тут ужо могуць быць немцы. Вашы, канечне, адразу выйдучь з падполля і паспрабуюць спажыць сітуацыю ў сваю карысць.

Ландар адышоў ад стала, ступіў раз-другі, а пасля рэзка павярнуўся.

— Яны, канечне, хацелі б не выпусціць нас жывымі, — сказаў ён. — Ды толькі мала сілы чапіцца з намі. Яны вылезучь на паверхню, калі ў горад увойдучь немцы. Могуць сустрэць тых з абдымкамі, паплакаць і папрасіць

задаволіць іхнія амбіцыі. Нямецкае камандаванне, ясна, паспрабуе іграць на вашых нацыянальных пачуццях, як іграе ўжо ў Вільні з літоўцамі. Як ведаеце, там яшчэ летась яно згадзілася ўтварыць Літоўскую дзяржаву. Але толькі пад кайзераўскай апекай. І літоўскія сепаратысты дзеля сваіх эгаістычных мэт згадзіліся, каб Германія анексавала іхні «любімы родны кут...». Дарэчы, літоўцы ў сваю чаргу загульваюць з вашымі. Каб далучыць да сябе і вашы землі...

Усміхнуўся, пацёр падбародак. Запытаў:

— Адчуваеце, куды хілю?

— Не зусім, — адказаў Васілевіч, запыніўшыся каля Нямкевіча і паклаўшы рукі на спінку суседняга крэсла.

— Мы просім, каб вы вярнуліся да сваіх і здолелі трапіць у іхняе ядро...

— Чаго?

— Для разведкі і для падпольнай работы ў нашу карысць.

Яны абодва апусцілі галовы, замаўчалі. Што ні кажы, незвычайная просьба!

— Калі баіцеся сваіх альбо па перакананнях не можаце згадзіцца на такую адмысловую просьбу, дык бог вам бацька, — сказаў Ландар. — Тады я вам нічога не гаварыў, а вы нічога не чулі. А калі згодныя памагчы Савецкай уладзе, то я звяду вас з кім трэба, і вы ўжо сёння атрымаеце інструкцыю.

Васілевіч перавёў позірк на яго, Нямкевіча: што адкажам? Ён разгубіўся, паціснуў плячыма.

— Паверце, таварышы, ні Доўбар-Мусніцкі, ні кайзер, ні суседзі-нацыяналісты вам не паспрыяюць, — пачаў ці то ўгаворваць, ці то тлумачыць Ландар. — Ім будуць замінаць іхнія асабістыя апетыты. Калі вам хто і паможа, дык гэта толькі вялікая Расія і справядлівая Савецкая ўлада. Толькі мы не збіраемся цешыць вашых паноў і іхніх прыхвасняў, мы хочам даць палёжку рабочым, салдатам, сялянам. І яны

ўжо адчулі: толькі мы клапоцімся пра іх, і яны, вось убачыце, будуць супраць акупанта і яго хаўруснікаў, захочуць аднавіць тут іменна нашу ўладу з яе дэкрэтамі пра мір і зямлю. Дык што — здрада, ганьба памагчы нам і свайму народу?

— Мы не супраць, — прамовіў Васілевіч. — Але...

— Што — «але»? Прашу, гаварыце шчыра.

— Вы, бальшавікі, што працуеце ў Мінску, вельмі ж абьякавыя да нацыянальнага пытання. Нам з Алесем цяжка растлумачыць ваш гэты холад.

— Я ж казаў: у сталіцы спее новая думка наконт гэтага, у тым ліку і да беларускай справы.

— Мы будзем змагацца супраць акупанта і яго паслужлівых марыянтак, — сказаў Васілевіч. — Але і вам, Карл Іванавіч, а таксама Мяснікову. Калмановічу, Кнорыну і іншым, трэба ступіць крок-другі насустрач нам і нашым пачуццям ды інтарэсам...

— Ёсць! усміхнуўся Ландар, падаў ім руку. Пасля хуценька падышоў да дзвярэй, адчыніў іх, паклікаў дзядурнага і загадаў: — Правядзіце таварышаў у аддзел па барацьбе з контррэвалюцыяй і сабатажам. — А ім пажадаў на адыход: — Поспехаў, сябры!

3.

Алесь вяртаўся на кватэру ўзрушаны.

Ён не мог апамятацца ад нечаканай размовы са старшынёй Мінскага Савета і з чалавекам з асобага аддзела, які ўзяў ад Васілевіча і яго распіску, што яны «будуць змагацца супраць ворагаў Савецкай улады», расказаў, што ім трэба рабіць, даў будучыя паролі, яўкі, назваў псеўданім іхняга старшага сувязніка.

Бач, думаў-разважаў Алесь, як яно ўсё паварочваецца!

Па-першае, чакай немцаў, якіх ужо столькі стагоддзяў не было на гэтай шматпакутнай зямлі, а па-другое, вунь на якую дарогу трэба выходзіць! Вунь каму служыць! Таму, супраць каго многія мінскія знаёмыя і сябры – Скураны, Шуляк, Баравік, Еўзікаў, Лашковіч!

Набліжаючыся да гаспадынінай хаціны – а яе, дрэў, іншых дамоў, увогуле ўсёй вуліцы доўга не было відаць у цемнаце і ў завірусе, – ён з хваляваннем угледзеў: якраз у яго пакоі свеціцца жоўтым вочкам акно.

Калі неўзабаве зайшоў у хату, у свой прытулак, дык аж не паверыў сваім вачам. Яго чакалі госці. І не абы-якія. На канапцы, на якой ён спіць, сядзелі землякі: памужнелы за апошні час, яшчэ болей уцыганелы Пятрусь Супраневіч (ён цяпер памочнік начальніка мінскай міліцыі), а побач з ім – яго сястра, чарнавокая Волька.

Можа, ад таго, што разгублены Алесь запыніў надоўга позірк якраз на ёй (у спрытных валёначках, доўгай спадніцы, у расшпіленым новым, густа нацёртым чырвонай цэглай кажушку, у белай блузцы, што вабліва напіналася на высокіх грудзях), Волька пыхнула чырванню, таксама збянтэжылася.

– Прывячайце во, Алеська, нявесту, – усміхнулася гаспадыня, зусім ужо ацяжэлая ад хваробы цётка Паўліна. Яна, канечне ж, выпытала ўжо, хто і адкуль гэтая маладая пара, здагадалася, чаго завітала сюды Волька.

Алесь павітаўся, падаў руку – спачатку размякчэламу пры цяпле і ў шынялі Петрусю, а пасля напружанай і расчырванелай дзяўчыне. Яна злёгка паціснула ў адказ, але не падняла на яго вачэй. Нават і пасля, калі ён распрануўся і прысеў насупраць, гэтаксама, мусіць, пыхнуў чырванцом, бо нечакана надта суха запалалі шчокі і кончыкі вушэй.

Толькі ўжо за вячэраю знікла ўсіхняя скаванасць, і супакоеная, ужо не пыхкая і не трапятлівая Волька смялей затрымлівала на ім цёплыя позіркі, хораша свецячыся

душэўнай радасцю, узрушанасцю ад сустрэчы. І пазней, калі ўлучылі момант застацца ў пакойчыку ўдваіх (Пятрусь выйшаў на кухню пакурыць, а цётка Паўліна падалася заварваць гарбату), яна са згодаю прытулілася, замерла ў доўгім слодычным пацалунку. Праўда, першая адхілілася, змусіла яго сесці крышку воддаль, толькі згадзілася, каб патрымаў яе руку ў сваёй.

— Якія янкавінскія навіны прывезла? — з ласкаю запытаў ён.

— А пра што табе найперш хочацца ведаць? — гуллівя запытала ў адказ.

— Ты прыехала назусім ці толькі на дзень-другі?

— А гэта будзе відаць ад таго, як вы тут мяне прымеце...

— Праўда? — шчасліва ўсклікнуў ён, моцна сціснуў яе невялікую, але дужую, ведама, сялянскую, руку. — Ты можаш застацца?

Яна, чарнявая, з крышку прыплюснутым носам, ужо з тоненька разлітым па свежым твары чырванцом, напоўненая маладым здароўем, гарэзна, нават какетліва ўсміхнулася. Але нічога не прамовіла, толькі мацней паціснула яго руку, а пасля паварушыла вялікім пальцам па яго далоні.

— Дзякую, — падняў і пацалаваў яе руку. — Ты — малайчына!

— Нісколечкі! — не згадзілася. — Я абы-якая. Сама за свет паляцела!

— Не, мілая. Ты — малайчына, — ён пагладзіў яе рукою сабе па шчацэ. — Ты прынесла мне сёння вялізную радасць. Мне цяпер вельмі хочацца жыць, працаваць, быць з табою, верыць у сваю мару і шчаслівую долю. — Дадаў шэптам: — Я кахаю цябе. Вельмі-вельмі. Чуеш?

Хітнула галавою, аблашчыла яго ўлюблёным позіркам. Але вызваліла руку, прыклала кончыкі пальцаў да скроняў і на хвіліну заплюшчыла вочы.

— Табе кепска? — занепакоіўся ён.

— Не, — прашаптала. — Мне якраз добра. Толькі вось галава закружылася... Давай пагаворым пра другое.

— Добра, мілая, — згадзіўся. — Раскажы, як жывы-здоровы нашы Янкавіны?

— У Янкавінах — вялікая радасць, — закладваючы за вушы непаслухмяныя пасмачкі валасоў, адказала Волька. — На тым тыдні сышла ад нас салдатня. Кажуць, ці то вайне канец, ці то нашы і без міру-згоды ідуць дадому. Услед за салдатамі спакавалі дабро і выбраліся Сяргеенкі, Лядзяш...

У яго міжволі заштуршкавала сэрца. Значыць, Кацярына, якую ён некалі так кахаў, выехала з вёскі і, можа, навек ужо згубіцца ад яго ў вялікім свеце.

— Добра, — аднак не пашкадаваў, а пацешыўся ён. Гэтым супакоіў маладое раўнівае Вольчына сэрца.

— Вярнуліся ўсе, хто быў у Амэрыцы — пачала расказваць яна далей. — Наш Андрэй, Вінцук Драздовіч, Алесь — твой стрыечны брат. З арміі прыйшоў паранены пісар, Дзежка. Ну, а ў вас... — Зірнула з няёмкасцю. — Не ведаю, што і як казаць...

— Нелады?

— І вялікія, — уздыхнула. — Гіпаль выпівае, б'е Ядзю, а Янак не ладзіць з Анелькаю. Адразу пасля каляд яна нават упрочкі сыходзіла, тыдзень з гакам не хацела вяртацца да вас. Але потым вашы і яе бацькі прывялі. Ды жыцця ў яе ўсё роўна няма.

— Янак сустракаецца з Зосяю? — ціха і скрушліва запытаў.

— Гуляюць... — сарамліва адказала. — Янак жа цяпер за старшыню валаснога камітэта, дык яна, бессаромная, беге па вечарах да яго ў воласць...

— Я не хвалю яго, але і ганіць не магу.... — задумліва прамовіў ён.

— Ведама ж, каб не разлучылі яго некалі з Зосяю, дык

такога не было б...

— Разлучылі старыя законы, клопат пра зямлю, — сказаў ён. Пасля ўстрапянуўся, зноў узяў яе руку ў сваю. — А вось мы з табою не пазважаем ні на былыя завядзёнкі, ні на што-небудзь іншае — пажэнімся, і ўсё!

Яна, здаецца, не столькі ўзрадавалася, колькі напужалася — кінула галавою на дзверы на кухню і прыклала пальчык да вуснаў: ціха ты!

Ён хацеў сказаць, што не трэба гэтак таіцца, але не паспеў. Вярнуліся гаспадыня і Пятрусь. З карзіначкай чорных сухароў і ёмістым жоўтым самаварам. Калі папілі гарбаты, паслухалі гаспадыніныя расказы пра яе вясковую маладосць, госці сабраліся адыходзіць.

— Заставайцеся, Волечка, у нас, — зусім нечакана запрасіла цётка Паўліна маладую госцю. — Куды вы пойдзеце? Прывыкайце ўжо да нашай хаціны. Будзьце Алесю жонкаю, а мне — памочніцаю.

Вольга, апранаючы кажуху, зноў, як і на пачатку сустрэчы з Алесем, молада заірделася. Пятрусь, каб не ўмешвацца ў сестрыны сардэчныя тайны, завінуўся апрануцца і выйсці з пакоя.

— Жывіце, глядзіце адно аднаго, калі любасць маеце, — дадала гаспадыня. — Вайна ці не вайна, лад альбо рэзрух, але малады мусіць пра маладое думаць...

Алесю вельмі хацелася, каб засталася Волька, але ён ведаў: прасі ці не прасі — не застанецца. Цнатлівае вясковае выхаванне не дазволіць ёй увайсці і да люблага без шлюбу.

— Петрусёў таварыш пяройдзе ў другі пакой, дык для мяне будзе ложка... — замітусілася, хуценька адказала Волька, стараючыся не сустракацца з яго вачыма.

— Глядзі, дзіця маё, сама, — прамовіла на выгляд суровая, а на самай справе добрая цётка Паўліна. — Але помні, што я сказала.

Калі выйшлі на двор і ішлі да Петруся, які стаяў ужо за

брамкаю і курыў, Волька ўсцешана падзялілася з Алесем радасцю:

– А гаспадыня твая – сардэчная кабета.

– І, галоўнае, яна добрую параду табе дала... – шэптам дадаў ён.

Волька злавіла яго руку і моцна сціснула: я твая, але ты не спяшайся!

Алесь змаўчаў, з вялікай радасцю адчуваў гэты адданы поціск любімай дзяўчыны і пасля, калі ўтраіх ішлі ў віхуры па замеценай вулачцы – Пятрусь першы, за ім – Волька, за ёю – ён, – аж здзівіўся: ні мароз, ні вецер са снегам ужо не выстуджваюць цела і душу так, як выхалоджвалі яшчэ нядаўна. Можа, і таму, што ён за нейкую гадзіну-другую сагрэўся дзявочай пяшчотаю: бывае, часамі яна цяплейшая за ўсё на свеце.

4.

– А, большавічкі! – з кпінаю сустрэў іх у пярэдняй Скураны. У шэра-сінім халаце, з-пад якога выглядалі кароткія і тоўстыя галёнкі ды лыткі, у тапачках, пахударны – нават, здаецца, з падцягнутым жыватам. Праўда, прыкметна пастарэлы. – Як вы толькі і асмеліліся зайсці сюды, да клятага буржуя!

Непрыхільна сустрэтыя Васілевіч і Нямкевіч чакалі, што гаспадар пакажа рукой на пляцоўку: прэч! Але не, зачыніў за ім дзверы, кіўнуў: заходзьце, распранайцеся.

Яны ўжо ведалі, што новая ўлада дала Скураному не вельмі вялікую кватэру – па пакоі на аднаго чалавека. Цяпер той павёў іх, мусіць, у свой кабінет – досыць прасторны, з канапаю і некалькімі крэсламі, без пісьмовага стала. У кутку на падлозе ляжалі горкаю кнігі – ці то тое-сёе з таго, што дазволілі ўзяць яму са свайго палаца, ці то цяпер

купленае на рынку. Адзінае акно-дзверы было завешана таннаю фіранкаю.

– Бачыце, як жыве былы дзяржаўны мул?! Пралетарый!

– Выбачайце, дзядзька Рыгор, – спакойна адказаў Васілевіч, – але мы з Алесем усё яшчэ жывём на прыватных кватэрах.

– Значыць, слаба прыслужнічаеце, – паздекаваўся Скураны, сядваючы на канапу.

Васілевіч апусціўся побач, Нямкевіч – насупраць, на працёртым крэсле са скуранымі чорнымі падлакотнікамі.

– Ну што, э-э, прывяло вас сюды? – прыплюшчыў калючыя вочкі, праз вузкія змяністыя шчылінкі зірнуў на іх Скураны.

– Што цяпер рабіць, дзядзька Рыгор? – запытаў Васілевіч.

– Чаму – «цяпер»? – ажывіўся той.

– Кажуць, будуць наступаць немцы...

– А што ж вашы гаспадары? Не будуць абараняць нас, Расію?

– Савецкія ўстановы ў Мінску пакуюць ужо валізкі...

– Дык і вы бяжыце з бальшавічкамі! Імкніцеся да Леніна, да нашых землячкоў Чарвякова і Жылуновіча, якія трохі пастагналі ад нашага ўсіхнага болю, пашумелі дзеля прыліку і пайшлі ў лёкаі да Саветаў!

– Мы не хочам адступаць з бальшавікамі.

– А! – падскочыў Скураны, нервова і дробненька затупаў па пакоі. – Апякліся!

Васілевіч і Нямкевіч, быццам шкоднікі, папускалі галовы.

– Так вам і трэба, даверлівыя авечкі! – гневаўся Скураны. – Жніце тое, што самі пасялі! А якраз жа вы летась, улетку, настроілі ўсіх нашых супраць мяне, адабралі старшынёўства, якраз вы першыя тут пабеглі на паклон да бальшавікоў! – Развёў рукі. – Наце! Ешце! Любуйцеся

двудушнікамі і гандлярамі!

Запыніўся, сеў на канапу.

— Ці, можа, я незаслужана абражаю дабрадзеяў? — ухмыльнуўся. — Што там такое, што яны гвалтоўна зрынулі законны Часовы ўрад, а нядаўна разагналі Устаноўчы сход, якога чакала ўся Расія?! Хіба так ужо важна, што сабраліся лепшыя расійскія розумы, каб паразважаць, вызначыць, што і як рабіць далей?! Не! Яны — самыя мудрыя, гуманныя і талковыя! А можа, э-э, спадары, я перабольшваю, можа, не страшна, што забіраюць руль толькі ў свае рукі і змушаюць усіх астатніх скакаць над іхняю дудку?!

Васілевіч і Нямкевіч зацята маўчалі, хоць іншым часам маглі б сказаць і тое-сёе насуперак, цярпліва чакалі даверу.

Скураны ж не заціхаў, бушаваў:

— Ці мо, э-э, я, стары дурань, не разумею: там, куды нас гоняць са штыкамі, будзе зямны рай? Так? — запытаў, зрабіў паўзу, а пасля ледзь не спапяліў іх гнеўным позіркам. — Тады патлумачце, калі ласка, што гэта за рай, заснаваны на крыві і слязах?

Васілевіч і Нямкевіч па-ранейшаму, як грамаадводцы, бралі на сябе гаспадарову гняўлівасць.

— Я, э-э, не штудзіраваў іхняга куміра Маркса, але адзін сталы эканаміст нядаўна сказаў мне: марксізм — пятая іудзейская рэлігія ці тэорыя, — далей выгаворваўся Скураны. — Спроба па-новаму (ужо не з хрысціянскіх, а з палітычных і эканамічных пазіцый) ператрэсці ўсё ў свеце, зляпіць такую мадэль, каб ёй спавіць свет, як немаўля. Сапраўды, што гэта і дзеля чаго: класавая барацьба, сацыяльная рэвалюцыя, дыктатура пралетарыяту, адмена прыватнай уласнасці, інтэрнацыяналізм і іншыя іхнія лозунгі? Ці не задумана тут найперш тое, каб нацкаваць гультая і няўмеку на дбайнага гаспадара, знішчыць яго, разбурыць нацыянальныя капіталы, дзяржавы, нацыі, культуры, сагнаць увесь людскі род у адзін абязлічаны

статак, заняволіць катаржнай працаю ды кіраваць з бізуном і пернікамі? І пасля, што гэта за запаведзь: «Весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем мы наш, мы новый мир построим...» Які гэта будзе новы свет на развалінах цывілізацыі?

— Мы не можам ні згаджацца, ні спрачацца з вамі, бо добра не ведаем усіх марксісцкіх канцэпцый, — прамовіў Васілевіч.

— А чаго тады, э-э, паспяшаліся ў найміты? — абурыўся Скураны. — Чаму так паверылі ў іхнюю гаварню? Чаму заплюшчваеце вочы на тое, што яны зляцеліся з усяго свету, камандуюць, нецярпімыя да іншамысных, глухія да нацыянальных пачуццяў малых народаў? Ці вы, э-э, спадзеіцеся: нікому дагэтуль не ўдалося стварыць рай на зямлі, а вось ім удала?! Праз сацыялізм! І на нашых касцях! — Тыцнуў у Васілевіча пальцам, — Дурні, не спакушайцеся! Любыя, у тым ліку і самыя вабныя, а то і гуманныя, ідэі павінны асвечвацца справаю, дабром, красою, урэшце, шчасцем усіх людзей. Да аднаго чалавека! А пакуль што гэтага, паважаныя, не відно. Пакуль што і «новае, цудоўнае будучае» робіцца па старых законах кулачнага бою! Ды ўжо адно тое, што сярод бальшавікоў-лідэраў столькі яўрэяў — люду, які не мае сваёй радзімы, культуры і не цэніць, адпаведна, гэтага ў іншых, шмат вярзе пра ўсеагульную любоў, але жыве дзеля свайго кашалька, ясна гаворыць пра тое, што іхні славыты сацыялізм будзе найперш дзеля іх, а не дзеля нас... Недарэмна, невыпадкова, паўтараю, яны хлынулі сюды нават з багатай і дэмакратычнай Амэрыкі... Хто з пустымі рукамі, а хто і з капіталам амерыканскіх сіяністаў...

— Ці варта так перабольшваць, дзядзька Рыгор? — асцярожна запырэчыў Васілевіч. — У кожным народзе ёсць розны люд...

— Хе-хе! — хмыкнуў, паматляў галавою Скураны. — Ці вы шмат чаго яшчэ не ведаеце, ці прыкідваецеся, што

прасцячкі! У кожным народзе ёсць розны люд, але не ў кожнага народа ёсць такая тысячагадовая спайка, узаемапомач і такое служэнне сваім, дзеля сваёй ідэі! Не ўсе маюць такі спрыт прыкідвацца беднымі, прыгнечанымі, красамоўнічаць пра ўсеагульную любоў, але прыладкавацца і ўчэпіста даць чужую дзяржаву, чужы люд найперш дзеля сябе... А мы... А! Ні спайкі, ні хітрасці, ні... Працавітасць ды ўгодлівасць — вось наш партрэт! А вы...

— Мы ж і прыйшлі да вас, старэйшага, каб параіцца, што рабіць цяпер... — прыкінуўся авечачкаю Васілевіч.

— Я магу з вамі таварышкаваць толькі тады, калі вы цалкам парвіце з узурпатарамі і дэспатамі! — рэзка, але ўжо і прымірэнча сказаў гаспадар. — А заадно і з нашымі выскачкамі...

— Кажу ж, дзядзька Рыгор, мы не хочам ісці з бальшавікамі, пакідаць край на глум і чужую волю... — прамовіў Васілевіч.

— Да слова, во пра гэты адыход, — ужо з ахвотаю падхапіў Васілевічаву думку, засмакаваў Скураны. — Вось і тут іхняя сутнасць, мараль не на словах, а на справе. Уладу-то яны выхапілі ад усіх, але вась утрымаць яе цяжка. То не ведаюць, што і як рабіць далей, грызуцца між сабою альбо прыкідваюцца, што не ладзяць, то не дае разгарнуцца апазіцыя. Дык яны, каб не пацярпець фіяска, пайшлі на хітры і каварны ход: пускаюць на Маскву і Петраград немцаў. Ідзіце, таварышы ворагі, хапайце-глытайце расійскую зямлю!

Скураны крыва ўсміхнуўся, трыумфаваў: чуеце, каму вы, паршыўцы, служыце?!

— Калі немец рушыць, пачне захопліваць расійскія вёскі і гарады, набліжацца да сталіц, то бальшавіцкія сябры і непрыяцелі, усе расійцы схамянуцца і затрыважацца. Бальшавікі ж, як адчуваю, паддадуць страху, падагрэюць патрыятычныя пачуцці, якія яшчэ нядаўна ўшчэнт

разбуралі, і заклічуць усю Расію ўзяць у рукі вінтоўкі і даць немцам адпор. Такім чынам, узначаліўшы патрыятычны парыў, яны не толькі адцягнуць ад сябе небяспечную ўвагу, але і ўмацуюцца...

— Неверагодна! — загаварыў Нямкевіч.

— Уся гісторыя, міл-чалавек, з неверагоднасцей! — пахітаў галавою Скураны. — Думаю, і гэтая сусветная вайна і як вынік яе гэтыя рэвалюцыі — таксама ўсё загадкавае, але не зусім выпадковае. Усё прадуманае, падстроенае, каб уцягнуць народы ў бойню, змучыць, накіраваць гнеў на свае ўрады, зрынуць іх і даць руль тым, каму трэба... Тут, у Расіі, удалося ажыццявіць задуманае, цяпер на чарзе — Германія, Аўстра-Венгрыя, Асманская імперыя... Удасца, як яны кажуць, зрабіць сусветную рэвалюцыю — удасца і асядлаць свет. Адпаведна, цяпер адны бальшавікі за тое, каб эксперыментавалі сваё на Расіі, будавалі свой сацыялізм у адной ёй, другія — толькі за ўсезямны пераварот...

Пасля зноў падняўся, захадзіў па пакоі.

— Але я вельмі не веру, што ўдасца так лёгка агламэздаць увесь свет, як агламэздалі Расію. Бо не ўсюды такія даверлівыя, як нашы людзі, — сказаў. — Але ладна, чорт з імі! Сыходзяць адгэтуль — ну і дзякуй богу! А вось калі сюды прыйдуць немцы, то мы павінны сустрэць іх як самых дарагіх гасцей...

— Няпрошаны госць — не дужа жаданы госць, — прамовіў Васілевіч.

— Як сказаць! — Які ўжо раз абарваў яго Скураны. — Калі хтосьці ставіць на іх стаўку, дык, скажыце, чаму не зрабіць тое ж і нам?

— Дык вы...

— Я не вярбую вас, — перапыніў, памякчэў гаспадар. — Па-першае, не змушаю думаць так, як думаюць іншыя, па-другое, хто я вам?

Але пазней, калі ўсё ж вытрымаў панскі этыкет, папаіў

гарбатаю і развітваўся, шматзначна ўсміхнуўся:

– Паразважце добра, паразважце як след... Не прымуць вашы сябры – прыходзьце, пагаворым, параімся, як жыць далей...

– Сапраўды, злы наш пан, – прамовіў Нямкевіч, калі яны апынуліся на сцюжным дварэ.

– Люта ненавідзіць бальшавікоў і яўрэяў, – сказаў Васілевіч. – З-за таго, што рэквізавалі яго палац, карціны і бібліятэку.

– Затое, бач, аж трымціць, каб захаўрусаваць з немцамі.

– Спадзяецца, што праз іх верне сваё багацце і, можа, падыме свае акцыі, – патлумачыў Васілевіч, а пасля нечакана тыцнуў локцем яму ў живот і паказаў вачыма на ўжо блізкі сквер каля Саборнай плошчы.

Там, наставіўшы каўнер паношанага паліто, патупваў то на адной, то на другой назе па-ранейшаму таўсматы Муха. Ясна, што некага чакаў. Можа, і іх, калі сувязны. Няўжо ён – той, пра каго так добра гаварыў чалавек з аддзела барацьбы з сабатажам і контррэвалюцыяй, хто будзе кіраваць імі, калі сюды прыйдуць немцы? Якраз тут жа, у скверы, павінна ўжо сёння адбыцца іхняя першая сустрэча з сувязным.

Убачыўшы іх, Муха сумеўся. Відаць, не чакаў, што іменна яны будуць яго намочнікамі.

– «Вы не чакаеце прывітання ад свайго дзядзькі?» – падаючы руку, знарчыста зухавата запытаў Васілевіч, называючы дамоўлены пароль.

Муха падаў руку, але са здзіўленнем зірнуў па Васілевіча: што ты плячеш? Які такі дзядзька? Значыць, не, Муха – не сувязны. Прыйшоў на іншую, сваю сустрэчу.

Пасля, калі пахадзілі па замеценай сцяжыне, перакінуліся словам-другім пра навіны, Муха раз-пораз зыркаў на гадзіннік і азіраўся па баках – відаць, выгледжваў таго, каго чакаў. Але ніхто ў сквер не заходзіў. Праўда, вунь паказаўся каля гасцініцы «Еўропа» дзядок, але адразу ж

павярнуў на былую Губернатарскую вуліцу. Ды Муха доўга праводзіў яго пільным позіркам.

Неўзабаве Муха адкараскаўся ад іх, застаўся ў скверы, а яны падаліся сваімі дарогамі: Васілевіч — дадому, Нямкевіч — да Волькі.

5.

— Эй, буржуй, выходи! — адчыніўшы цяжкія рыпучыя дзверы, гукнуў малады рыжы ахоўнік.

Лашковіч, лежучы на цвёрдых дашчаных нарах пад паліто, няўцямна зірнуў на таго: ну, што яшчэ трэба? Зусім жа нядаўна цягалі, дапытвалі, пагражалі! Бачачы, што той настойліва чакае пры адчыненых дзвярах, паволі падняўся, апрануў наверх пакамечанага за гэтыя, лічы, тры тыдні касцюма выцёртае да бляску паліто, узяў злямчаны капялюш і паслухмяна паплёўся з камеры, па даўняй ужо звычцы не спрачаючыся з турэмнымі наглядцамі. Але ў доўгім і вузкім падслепаватым, толькі пры святле аднаго далёкага ліхтара калідоры сцэпануўся і наструніўся: з суседніх камер-адзіночак выводзілі і іншых яго калег па няволі — высокага, тонкага, у афіцэрскіх шапцы і шынялі Еўзікава, а таксама грузнага, у генеральскім уборы, толькі без пагонаў Петрыкевіча.

Лашковіча прытрымалі, а тых, наадварот, пагналі наперад, на выхад. Мусіць, дзеля таго, каб яны не сустрэліся і не перамовіліся. Прывыкшы да такіх турэмных парадкаў, Лашковіч не пазважаў на іх, нават вельмі не думаў, куды і чаго іх вядуць. Гоняць — ідзі, бо ты, бяспраўны, мусіш слухацца. Але зусім нечакана ён не толькі ажывіўся, але нават устрапянуўся: загуло, аж затрэслася ўсё турэмнае сутарэнне. Спачатку не мог здагадацца, што робіцца, а пасля азірнуўшыся, убачыў: па калідоры сюды, на двор, бягуць

адзін за адным салдаты з вінтоўкамі. Усе ўзбуджаныя, запыханыя.

Рыжы ахоўнік руляю вінтоўкі прыціснуў Лашкевіча да сцяны — даваў дарогу.

— Што за шум-бурум? — запытаў Лашковіч у свайго апекуна.

— Многа будешь знаць — состарішся, — буркнуў той.

— Молодец! — падражніў Лашковіч. — Исправно несешь тюремную службу. Как и рожденный для нее.

— Павесяліся! — зларадна прыстрашыў той. — Хутка запяеш амінь...

— Шевелись, парень! — гукнуў ахоўніку крайні пажылы вайсковец, бегучы і заблытваючыся ў доўгіх полах шыняля.

— Поляки подходят к пригороду! И немцы уже недалече!

«Вось яно што! — штосьці мігам апякло душу Лашковічу. Тут жа знікла яго дрымота, вяласць і абьякавасць. — Вось чаму такая мітусня! — Раптоўна заадно ўмлеў. — Пачакай, але куды нас вядуць?»

Неразлучны дагэтуль наглядач адступіў крыху назад і ўбок, трымаючы перад сабою вінтоўку:

— Уперад! І без дурыкаў!

Лашковіч адчуў: халаднее душа. Як не сваімі нагамі выходзіў у двор — заціснуты будынкам і высокаю сцяною, глыбокі, нібы вялізная магільная яміна, пляц.

«Павязуць у глыб Расіі? — апальваў страх розум. — Расстраляюць?»

На заснежаным, але ўтаптаным пляцы іх скупілі, абкружылі з усіх бакоў, і яны, зняволеныя, усе як адзін з прагаю зірнулі на блізкую адчыненую масіўную жалезную браму, за якою бялеўся снег, святлеўся дзень і быў відаць краёк сонечнага, яшчэ скупа блакітнага неба — адным словам, была воля вольная.

— Ну, где же старшой? — нервова азіраючыся, запытаў адзін з самых пажылых канвойных, той, што выводзіў

азызлага Петрыкевіча.

Лашковіч, нібы ад удару электрычнага току, рэзка ўскінуў галаву: Еўзікаў і Петрыкевіч, адчуўшы пагрозу, таксама выпрасталіся і нашатэрыліся. Петрыкевіч, хоць і пажылы чалавек, бывалы ўжо генерал, разгубіўся, зморшчыўся, а звычайна рашучы, разважлівы Еўзікаў нервова закусаў поўныя вусны, зірнуў на генерала, пасля перавёў позірк на яго. Спачатку ў яго вачах ажыло недаўменнае запытанне, а неўзабаве заіскрылася дзёрзкае натхненне: варон лавіць не трэба!

Усё зразумеўшы і намагаючыся быць з халодным розумам, Лашковіч паказаў яму вачыма на самага пажылога і, мусіць, кемлівага ахоўніка, а пасля скасіў вочы на «свайго», які вельмі ўеўся яму за час зняволення. Рыжун у гэтую хвіліну нецярпліва азіраўся, мусіць, чакаючы старшага, які, відаць, вось-вось павінен быў падбежчы і сказаць сваё слова пра іхні лёс. На загарэлай дужай шыі рыжага вытыркнуўся вялікі кадык, нацёрты да чырвані каўняром цвёрдага шыняля. Спажыўшы момант і з нянавісцю пазіраючы на чужую шыю, Лашковіч імгненна і з усяе сілы рабром правай далоні смялянуў на гэтым кадыку. Рыжы ахнуў, устрапянуўся, вырачыў вочы і разявіў рот, але ні абараняцца, ні нападаць не мог, захаўкаў, як выкінутая на бераг рыбіна, выпусціў з рук вінтоўку, сагнуўся і закрыў твар далонямі.

Лашковіч схапіў вінтоўку і, ужо ўзброены, здольны не толькі для абароны, але і для нападения, ускінуў галаву: Еўзікаў, вырываючы зброю, валтузіўся са старым — той, невысокі, але каржакаваты, не паддаваўся. Астатнія два маладыя салдаты ад нечаканасці аталапелі.

— Зброю — на дол! — Лашковіч рашуча навіў на іх вінтоўку і, калі тыя паслухмяна пашпурлялі, зноў закамандаваў: — Марш да сцяны! І мордай — на зямлю!

Нізкі і высокі маладыя салдаты падбегам патрусілі

адгэтуль, а Лашковіч улучыў момант і наском чаравіка ўдарыў старому канваіру пад калена — той падкасіўся, упаў, і з яго аслабелых рук Еўзікаў ужо лёгка вырваў вінтоўку.

— Ляжаць! — загадаў і старому Лашковіч.

Аднак той не паслухаў, пачаў падымацца.

— Ах, бандзюгі! — не спалохаўся, а, наадварот, загарэўся ад гневу. — Я...

Лашковіч шчоўкнуў затворам:

— Да сцяны, стары пень!

Той, светлавалосы, нават нібы без броваў, напалову бяззубы, і са злосцю, і з насцярогаю зірнуў на Лашковіча — і, убачыўшы, што ён не пашкадуе, застрэліць, захацеў жыць. Падняўся і, скачучы на левай назе, борздка патрухаў да сцяны.

— Пабеглі! — кіўком галавы Лашковіч паказаў сваім на выхад.

Гэтая сутычка адбылася так нечакана і хутка, што брамны вартавы не толькі не перашкодзіў, але і шарахнуўся ў памяшканне, бачачы, што яны бягуць на яго з вінтоўкамі і цырымоніцца не будуць.

Яны ж, без замінке вымкнуўшыся за браму, п'янеючы ад дзёрзкасці і ад марознага свежага паветра, шпарка пабеглі. Да Праабражэнскай. Бо справа, па Захараўскай, было завельмі шматлюдна.

Гонкі Еўзікаў імчаў першы, за ім улёг Лашковіч. Ззаду тупацеў генерал.

За Багадзельнаю вуліцаю Еўзікаў спачатку азірнуўся, а пасля запыніў бег. Дагнаўшы яго, толькі цяпер павярнуў назад галаву і Лашковіч: Петрыкевіч цяжка валюхаў, коўзаўся, падаў і вельмі цяжка ўскарэбваўся на ногі, бег і зноў ляцеў потырч. Вось зноў гупнуўся кулём, але цяпер нават і не паспрабаваў варушыцца, ляжаў, выцягнуўшы рукі.

— Вернемся, паможам, — утаймоўваючы дыханне,

прамовіў Лашковіч.

— Нельга ж траціць ні хвіліны! — зморшчыўся Еўзікаў. Хоць і шпарка бег, але ўсё роўна белы. Быццам палатно. — Можа, выправіліся ўжо ўслед за намі.

— Трэба...

Еўзікаў пакрывіўся, але, бачачы, што пагоні не відаць, моўчкі падаўся назад, да распластанага генерала.

— Радыкуліт, спадары, — паскардзіўся той і адчайна заенчыў, калі яны моўчкі пачалі падымаць яго. — Кідайце, ратуйцеся самі. Вы маладыя, вы трэба справе, а я...

— Ідзіце праз сілу, генерал, — сказаў Лашковіч, кладучы Петрыкевічаву цяжкую руку сабе на карак. — Вам таксама трэба жыць, змагацца, а не спяшыць на плаху...

Яны сілай павалаклі генерала, кіруючыся да Траецкага прадмесця, дзе была адна з іхніх падпольных явак.

Былая Губернатарская вуліца (як казалі, цяпер ужо імя Маркса), блізкая Саборная плошча (па-новаму плошча Свабоды), былі ажыўленыя — імчалі да вакзала сані з жанчынамі, з дзецьмі і клункамі, ішлі строем вайскоўцы, купкамі — цывільныя. Хоць на іх, збеглых з турмы, у гэтай сумятні ніхто не зважаў, яны, выскачыўшы на рог плошчы і вуліцы, паасцерагаліся вытыркацца, абачліва пачалі ціснуцца да сцяны. А калі згледзелі, што няма варты, адчыненыя дзверы ў былым губернатарскім доме, дзе летась увосень размяшчаліся Беларуска вайсковая цэнтральная рада і Вялікая Беларуска рада, а пасля іх разгону — Саўнарком, хуценька шмыгнулі туды.

Дзверы за сабою зачынілі. Павалаклі зусім ужо ацяжэлага генерала па лесвіцы — на ёй, як далей і на калідоры, было процьма параскіданых папер: ясна, што саўнаркомаўцы нядаўна вельмі спешна пакідалі будынак.

У былой сваёй канцылярыі запыніліся, апусцілі абвялага генерала на адно з уцалелых крэсел, што стаяла ў кутку, а самі кінуліся да акна з выбітымі шыбамі і з сарванай

фіранкаю, пазіраючы на Саборную плошчу: па ёй цёк і цёк людскі ручэй.

— Даюць драла бальшавічкі і іхнія прыслужнікі, — праз зубы сказаў Еўзікаў. — Не паспеўшы як след справіць ведзьмін баль...

Лашковіч змаўчаў: у гэтую хвіліну падумаў пра Васілевіча і Нямкевіча. Што — тыя, прыгрэўшыся каля Саветаў, таксама сыходзяць з імі? Разумныя ж, шчырыя, бітыя хлопцы, а, бач, гэтак паверылі пераможцам-дэмагогам і дэспатам! Як ні адгаворваў, усё роўна пайшлі службыць тым, хто на словах спачувае, шмат дакляроўвае, а на справе душыць неміласэрна!

— Што рабіць, дзядзька Максім? — паважна, як і трэба маладзейшаму, запытаў у яго Еўзікаў.

— Ужо апамятаўся, аддыхаўся? — усміхнуўся ён.

— Няма калі цацкацца з сабою, трэба не траціць ні хвіліны, — адказаў той.

— Вайсковы, дык добра адчуваеш сітуацыю, — прамовіў Лашковіч. — Сапраўды, не варта драмаць, выпускаць тое, што само ідзе ў рукі.

Ёўзікаў слухаў з павагаю і паслухмянасцю, чакаў парады ўжо сталага палітыка.

— Ты, Язэп, заставайся тут, — наказаў Лашковіч. — Пастарайся ўтрымаць гэты будынак, — гаварыў, а заадно і на хаду думаў-разважаў, што і як рабіць ім далей. — Трэба зноў асталявацца якраз тут. Значыць, будзь з гэтай хвіліны новым гарадскім камендантам.

— Ёсць! — казырнуў Еўзікаў. У знак згоды з ім, старэйшым і ветэранам руху.

— Ну, а я пабягу клікаць з падполля з'ездаўскую Раду, падымаць нашы баявыя дружыны — ўлада ў Мінску цяпер сама просіцца да нас...

6.

Ландар стомлена прысеў за свой старшынёўскі стол. Замаўчаў. Сцяў вусны і Мяснікоў, толькі нервова паходжваў па кабінэце.

Абодвум было цяжка. І адзін, старшыня Мінскага Савета, і другі, старшыня Паўночна-Заходняга абласнога камітэта РСДРП (б), камандуючы Заходнім фронтам і старшыня Аблвыкамзаха, да самага апошняга часу былі тут вельмі ўплывовыя людзі, нямала зрабілі для новага вобліку краю і Мінска, а вось цяпер на вачах трацілі моц і сілу, станавіліся звычайнымі савецкімі служачымі, якім не варта ўжо заставацца ў Мінску ні на дзень.

Зазваніў тэлефон.

Ландар, папраўляючы накінутае на плечы пальто, тут жа ўзяў трубку, нібы адрачона прыклаў яе да вуха: цяпер тое, што гаварылі яму, ці тое, што казаў ён некаму, было толькі яшчэ адною навіною, але вялікай важкасці ўжо не мела. Многае ўжо ішло-кацілася па волі лёсу і сітуацыі, што ўзнікала з-за нечай вышэйшай волі.

— Таварыш старшыня, — як адчулася, вельмі ўсхвалявана загаварыў начальнік аддзела па барацьбе з контррэвалюцыяй і сабатажам. — Горад становіцца бескантрольны! На вуліцы вывальваюць спекулянты і гандляры, чые правы мы ўрэзалі, усякія цёмныя людзі, рабаўнікі, ворагі Савецкай улады. Гэтая пошасць нацкоўвае абывацеляў супраць нас, пачынае рабаваць крамы, асабліва яўрэйскія, нападае на міліцыянераў, на іншых савецкіх служачых...

— Ужывайце тые правы, што маеце! — незадаволеная, нават нязвыкла для сябе груба сказаў Ландар.

— Таварыш старшыня, мы ўжо не можам утаймаваць стыхію, — адчайўся той.

— Дык якое, па-вашаму, выйсце?